

نظری به سه ترجمه نوین قرآن کریم

ظاهراف حلیم‌جان*

چکیده

ترجمه‌ی قرآن کریم از کارهای بسیار سنگین و پرزحمت بوده، به جز دانستن زبان مبدأ و مقصد، باز داننده‌ی خوب [همچنین مسلط بر علوم قرآنی و دینی بودن مترجم را طلب می‌کند. خوش‌بختانه، پس از استقلال جمهوری تاجیکستان چندی از دانشمندان و مترجمان تاجیک نیز دست به این کار دشوار و پربواب، یعنی ترجمه‌ی تاجیکی قرآن کریم زدند که آموزش و تحقیق آن‌ها خالی از منفعت نیست. این مقاله نظری است به سه کتاب ترجمه‌ی قرآن کریم که طی سال‌های اخیر از طرف عباس بابانظرزاده، محمد اقبال صدرالدین و محمدجان عمراف به زبان تاجیکی ترجمه شده‌اند. صاحب این قلم کوشش نموده است که به قدر لازم پیرامون ساخت کتب مذکور، اصول ترجمه، زبان ترجمه و هنر مترجمان معلومات دهد. افزون بر این، جهت معین ساختن ارزش کتب و هنر مترجمین تعدادی از آیات ترجمه

---

* دکترای علوم فیلولوژی، استاد دانشگاه دولتی خجند

شده را با آیات اصل مصحف شریف مقایسه نموده، در کنار محسنات زیاد، عاری از خطا و اشتباه نبودن کتب مذکور را تأکید نموده است.

کلیدواژگان:

قرآن کریم، قرآن پژوهی در تاجیکستان، ترجمه‌های تاجیکی قرآن، زبان ترجمه، هنر مترجم.

سپاس بی‌نهایت مر آن خدای را که عزیز و جلیل است و نهایت مهربان و بخشنده. و شکر بی‌حساب آن آفریدگار یکتا و بی‌مثال را که ما را از فرزندان آدم(ع) آفرید نه از شیاطین و بر این سبیل شکر باید نمود و نه از گاوان و خران و قورباغه‌ها و ماران و شتران، و تن سالم داد نه بیمار خیلی‌ها را بیمار آفرید پس ناشکری کنند؟، و از جمله امتان خاتم انبیاء(ص) گردانید نه پیمبران دیگر. درود بی‌پایان مر آن پیامبر آخر، حبیب خدا محمد مصطفی(ص) را که این هر دو جهان ز بهر او پیدا کرد.

پس از استقلال جمهوری تاجیکستان، شرایط بهتری جهت آموزش و معرفت قرآن فراهم آمد. در مجله‌های «علم و حیات»، «صدای شرق»، هفته‌نامه‌ی «ادبیات و صنعت» و کتب علی‌حده پی هم چاپ شدن متن اصلی و ترجمه‌های تاجیکی قرآن کریم، شاهی بر این گفته‌ها می‌باشند.

نشر قرآن کریم و ترجمه‌های تاجیکی آن باعث شد که چندی از دانشمندان معروف ما روی به قرآن پژوهی آرند. به مانند رسول هادی‌زاده(روحش شاد باد)، میرزا ملااحمداف، عبد المنان نصر الدین، نظام‌الدین زاهداف، محمدجان عمراف، فیض‌الله بابایف و ده‌ها نفر دیگر که خداوند اجر زحمات آن‌ها را دهد.

کتاب «آشنایی با ترجمه‌های فارسی قرآن کریم» که به قلم استاد عبد المنان نصرالدین تعلق دارد، یکی از تدقیقات‌های پربها در علم قرآن‌پژوهی تاجیکی و فارسی می‌باشد. دکتر سید علی موسوی گرمارودی در پیشگفتار پُر از محبتی که بر این کتاب نوشته است، در خصوص اهمیت این کتاب می‌گوید:

«دکتر نصرالدین در این کتاب که با فروتنی آن را «آشنایی با ترجمه‌های قرآن کریم» نامیده و از آن همچنان فروتنانه به رساله تعبیر می‌کند، با دقت و به روشنی و با نثری فصیح، به معرفی و نقد و بررسی مهم‌ترین ترجمه‌های قرآن کریم، از دورترین روزگاران، تا به امروز پرداخته است» (نصرالدین، ۱۳۸۵، ۲۳).

استاد عبد المنان نصرالدین در این کتاب خویش به تفصیل پیرامون ترجمه‌های کهن و نوین فارسی، ترجمه‌های تاجیکی، ترجمه‌های درون تفاسیر و ترجمه‌های منظوم قرآن کریم بحث نموده‌اند که خیلی جالب و آموختنی است.

در پیروی از تدقیقات دانشمندان مذکور، صاحب این قلم نیز می‌خواهد به طور مختصر پیرامون سه کتاب ترجمه‌ی تاجیکی قرآن کریم که پس از تألیف کتاب «آشنایی با ترجمه‌های فارسی قرآن کریم» به طبع رسیده‌اند، اظهار نظر کند.

به تحقیق قرآن معجزه‌ی خداوند است. یگانه کتاب آسمانی است که در فصاحت و بلاغت، زیبایی ترکیب‌ها و جمله‌بندی نظیر ندارد. یگانه کتابی

است که دربرگیرنده‌ی همه علوم است، و یگانه سرچشمه‌ای است که می‌تواند در تمام دوران پاسخ خواسته‌های مردم گوید. کتابی است که با خواندن و آموختن کهنه نشود، بل همیشه تازه و نو باقی ماند. باید اقرار شود که با همه‌ی کوشش‌ها وصف کلام الله نمی‌توان کرد. و تنها قرآن می‌تواند وصف خویش گوید.

منصور ثانی؛ عین القضاة همدانی، که از شهیدان ره عشق است، بر حق می‌گوید که وصف خدا به جز خداوند نتواند گفت:

«نام او را زبان او باید. و جمال او را چشم او باید. و کلام او را سمع او باید. و قدرت او را علم او باید. و علم او را حوصله ذات او باید» (عین القضاة ۱۳۷۷، ۱۹۵-۱۹۶). پس ما کجا و وصف قرآن کجا؟

از این رو مراد این جانب نه وصف قرآن و آفرنده‌ی آن، بل نظری به سه کتاب ترجمه‌ی مصحف شریف است که از جانب عباس بابانظرزاده، محمد اقبال صدرالدین و محمدجان عمراف به زبان تاجیکی ترجمه شده‌اند.

۱. قرآن کریم با ترجمه و توضیحات به زبان تاجیکی.

کتاب مذکور همانند نسخه‌های قرآن کریم از جانب راست صفحه‌گذاری شده، در یک صفحه (راست) متن اصلی و در صفحه دیگر (چپ) ترجمه‌ی تاجیکی آیات به خط سرلیک آورده شده است.

مترجم کتاب؛ عباس بابانظرزاده در تهیه و ترجمه‌ی این کتاب، اصول خوب و پسندیده را پیشه نموده است. قبل از آوردن متن اصلی و ترجمه‌ی تاجیکی هر جزء، به قدر لازم در باره‌ی تعداد آیات، مکان نزول، موضوعات

بحث سوره‌ها و غیره معلومات داده، پس از پایان هر جزء، توضیحاتی مفصل آورده است که جهت فهم بیشتر معانی آیات به خوانندگان کمک می‌کنند. چنانچه قبل از آوردن متن اصلی و ترجمه‌ی تاجیکی جزء اول قرآن، پیرامون سوره‌های این جزء (سوره‌ی فاتحه و بقره) معلومات مختصر داده (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۲-۳)، پس از پایان جزء اول در دو بند آیات سوره‌ی فاتحه (آیه‌ی اول و هفتم)، و در ۳۰ بند آیات نیاز به ایضاح داشته‌ی سوره‌ی بقره را توضیح داده‌است (ر.ک: بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۴۶-۵۱). و یا قبل از آوردن جزء سی‌ام تحت عنوان «معرفی سوره‌های جزء سی‌ام» به تفصیل در باره‌ی مکان نزول، تعداد آیات، سبب نزول و موضوع بحث سوره‌های آخر قرآن (از سوره‌ی ۷۸ تا ۱۱۴) معلومات داده (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۱۳۹۳-۱۴۰۹)، سپس بعد از آوردن متن اصلی و ترجمه‌ی تاجیکی جزء مذکور (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۱۴۱۰-۱۴۵۹) آیات نیاز به توضیح داشته‌ی هر سوره‌ی این جزء را در علی‌حدگی [جداگانه] ایضاح داده‌است (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۱۴۶۰-۱۴۷۴). جهت اطلاع بیشتر توجه نمایند به ترجمه‌ی آیه‌ی ۱۱۶ از سوره‌ی بقره و توضیح آن: «و گفتند (اهل کتاب) بگرفت خدا فرزند را. پاکست او، بلکه اوراست آنچه در آسمان و زمین است. هر کسی (چیزی) مر اوراست فرمان‌بردار» (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۳۹).

مترجم کتاب در توضیح آیه‌ی مذکور می‌گوید:

«دیگر از سخنان بیهوده اهل کتاب آن بود که یهودی‌ها عزیر(ع) را و نصرانی‌ها باشند عیسی(ع) را پسر خدا می‌گفتند، برای ردّ قول یهود و نصارا خداوند این آیه‌ی مذکور را نازل کرد» (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۵۰-۵۱).

گاهی مترجم جهت تعلیم و تربیت اخلاقی خوانندگان تاجیک آیات پندآموز و پرحکمت قرآن را به تفصیل ترجمه و شرح نموده است که بار دیگر از ارزش و اهمیت این کتاب آسمانی حکایت می‌کنند. چنانچه آیه‌ی ۲۴ از سوره‌ی بنی اسرائیل را به طور ذیل ترجمه کرده:

«و در حضورشان (در حضور پدر و مادر) با تواضع و خاکسار باش از جهت مهربانی، و بگو(دست به دعا برداشته): پروردگرم رحمت کن، ببخشای آن‌ها را چنان‌که پرورش کردند مرا» (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۶۶۳).

و سپس در توضیح آیه‌ی مذکور خواننده‌ی کتاب خویش را با زبان بسیار ساده و فهما چنین پند می‌دهد:

«...دین اسلام به تمام فرزندان مؤمن و مسلمان بعد عبادت خدا، حرمت و احترام پدر و مادر را وظیفه دوّمین‌درجه حسابیده است. موافق این تعلیمات الهی پدر و مادر کافر باشند یا مسلمان، بد باشند یا نیک، احترامشان برای فرزند ضرور است، به شرطی که او را از راه حق باز ندارند. در عکس حال، اطاعت آن‌ها واجب نیست. باید که به سخنانشان گوش دهد، نافرمانی نکند و آن‌ها را از صمیم قلب احترام کند و در حقشان دعای نیک نماید. در این آیه یک نکته از همه ضروری است که باید ما غافل نباشیم از درک آن. برای حقوق پدر و مادری را به جای آوردن، تنها تولد فرزند کافی نیست، از همه ضرورش این است که بعد به دنیا آمدن فرزند والدین در تعلیم و تربیت آن کوشش نمایند» (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۶۹۹).

زبان ترجمه‌ی کتاب به نظر اوّل نهایت ساده، عامه‌فهم و روان است، اما جا جا لغات دشوار به نظر می‌رسند که به فکر این جانب احتمال دارد همه‌ی

خوانندگان تاجیک معنی آن‌ها را متوجه نگردند. شاهد این حرف می‌توانند کلمات ذیل باشند:

الگوها، ابلاغ، صاعقه، منقاد، شبهات و هفوات، عمالقه، منهیات، مؤاخذه، ایلاء، طهر، جواد، مماثلت، مدّ، رمی جمرات، ارتقاب و غیره. (ر.ک: بابانظرزاده ۲۰۰۴، مقدمه و صص. ۱۹، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۶۵، ۸۱، ۸۹، ۹۳، ۹۴، ۹۵)

جهت اطلاع بیشتر از زبان ترجمه و هنر مترجم به ترجمه‌ی آیات ذیل توجه نمایید:

«قصّه و حال پند دادن کافران مانند حال کسی است که بانگ می‌زند حیوانی را که نمی‌شنود جز یک صدا و آواز بلند کردن» (سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۷۱)* (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۵۹).

«واجب نمی‌کند خدا بر هیچ کس، مگر به قدر طاقت و برداشت او، به فایده‌ی اوست (خود آن شخص است) عمل نیک او و بر ضرر اوست آنچه (گناه) کرد. (گفتند): ای پروردگار ما، به عقوبت و عذاب مگیر ما را اگر فراموش کنیم یا خطایی کنیم، ای پروردگار ما، منه بر سر ما بار گران را (یعنی گناه را) چنانکه نهادی آن را بر کسانی که پیش از ما بودند، ای پروردگار ما! منه بر سر ما آنچه را که طاقت برداشت آن را نداریم، عفو کن از ما و بیمارز ما را و ببخشای بر ما، تویی خداوند ما، پس نصرت و غلبه ده ما را بر بالای کافران» (سوره‌ی بقره، آیه ۲۸۶). (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۱۱۳).

«همانا منافقان فریب می‌دهند خدا را و خدا در مقابله فریب می‌دهد

آن‌ها را و چون منافقان به نماز برخیزند، سستی و کاهلانه برخیزند و به جهت این‌که وانمود کنند به مردمان که ما نمازگزاریم و یاد نمی‌کنند خدا را مگر اندکی» (سوره‌ی نساء، ۱۴۲). (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۲۲۷).

«چه کار کند خدا به عذاب شما (یعنی چرا عذاب کند شما را) اگر شکرگزاری کنید و ایمان آرید و خدا قدرشناس و داناست» (سوره‌ی نساء، آیه‌ی ۱۴۷). (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۲۲۷).

پیداست که ارزش هر چیز در قیاس و مقابله بیشتر نمودار شود. از این رو جهت شناخت بیشتر زبان ترجمه‌ی این کتاب ما آن را با زبان ترجمه‌ی نسخه‌ی محمدجان عمراف مقایسه نمودیم که خلاصه‌های [نتیجه‌گیری‌های] خویش را در سطرهای بعد به اختصار اظهار خواهیم کرد.

مترجم این کتاب هنگام تشریح و توضیح آیات قرآنی گاهی اشعاری را نیز آورده است که جهت فهم بهتر معنی کمک می‌کنند. و شاهد این حرف ابیاتی می‌باشند که در ایضاح آیات سوره‌های انفطار (۳ بیت)، فجر (۱ بیت)، بلد (۶ بیت)، شمس (۱ بیت)، شرح (۱ بیت)، علق (۱ بیت)، بینه (۷ بیت)، قارعه (۲ بیت) و اخلاص (۵ بیت) آمده‌اند. چنانچه در توضیح آیه‌ی پنجم از سوره‌ی قارعه («کوه‌های زمین، مانند پشم رنگین گردند») ابیات ذیل آورده شده‌اند:

روز آخر که آسمان درست

شود از هیبت قیامت سست

پاره پاره فرو رود از خشم

کوه‌های زمین شود چون پشم. (بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۱۴۷۱)

کتاب مذکور در برابر محسنات زیاد خالی از کمبود نیست. باعث تأسف است که در سخن ناشر و پیشگفتار نسخه‌ای که زیر دست ما بوده، خطاهای زیاد املائی، اسلوبی و چاپی به نظر می‌رسند که بیان و اصلاح آن همه سخن را به درازا می‌کشد. [شایان ذکر است درست یا غلط نگاشتن پاره‌ای از این واژگان، در رسم الخط سرلیک است که آشکار می‌گردد].

متأسفانه، در متن ترجمه‌ی تاجیکی قرآن کریم و ایضاحات سوره‌ها نیز خطاهای زیاد از املائی، اسلوبی و چاپی جای دارند که اصلاح آن‌ها به سود خواننده و هم سبب افزودن حسن و قیمت کتاب است. اکثر اغلاط کتاب خطاهای املائی بوده، حین چاپ حروف مخصوص تاجیکی (F, Ī, K, Y, X, Ч, غ، ای، ق، او، ه، ج) رخ نموده‌اند. متن‌های تاجیکی کتاب (ترجمه‌ی تاجیکی قرآن، معرفی سوره‌ها و ایضاحات آیات) نیاز به تحریر و تصحیح جدی داشته، اصلاح هرچه زودتر خطاها صواب خواهد بود.

مراد از ترجمه‌ی تاجیکی قرآن کریم آشنا ساختن مردم تاجیک با معنی‌های اصلی کلام خداوند است. و به تحقیق این کار بسی سنگین و پرزحمت می‌باشد که نه هر مترجم می‌تواند در این عمل موفق شود. ترجمان‌های مصحف شریف را ضرور و لازم است که معنی اصلی کلام خدا را به خوانندگان رسانند و هیچ‌گاه همانند مترجمان کتب دیگر نمی‌توانند آزاد باشند و حین ترجمه از خود چیزی اضافه سازند (خدا نگه دارد). تنها هنگام ضرورت زیاد و جهت روشنی مطلب، مترجم می‌تواند در قوس [پراتنز: قوسین یا هلالین] توضیح و تشریحی از خود اضافه کند. و بهتر است که در

مقدمه‌ی کتاب از این اصول پیش‌نموده [انتخاب نموده‌ی] خویش خواننده را آگه سازد.

اما گاهی مترجم کتاب مذکور حین ترجمه‌ی آیات قرآن از خود اضافاتی نموده و آن را در قوس نیاورده است که صحیح و درست نیست. زیرا خواننده‌ی ترجمه‌ی تاجیکی گمان می‌سازد [فکر می‌کند] که در متن اصلی قرآن چنین آمده است. جهت شاهد این حرف [برای نمونه] می‌توان به متن اصلی و ترجمه‌ی تاجیکی آیه‌ی ۲۳ از سوره‌ی بقره روی [نظر] نمود. خداوند در این آیه از حسن کلام خویش یاد نموده می‌گوید که هیچ یک مخلوقی را میسر نیست که چنین کلامی بیافریند و اصل آیه این است:

»

«(سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۲۳).

ترجمه‌ی تاجیکی آیه‌ی مذکور در نسخه‌ی عباس بابانظرزاده به طور ذیل است و اسم محمد(ص) افزوده‌ی مترجم می‌باشد:

«و اگر هستید در شک و شبهه از قرآنی که فرود آوردیم به بنده‌ی خود محمد(ص)، پس بیارید یک سوره‌ای را(در فصاحت و بلاغت) مانند آن. و بخوانید یار و مددکاران خود را به کمک در این باب به جز خدا، اگر راست گو هستید»(بابانظرزاده ۲۰۰۴، ۱۱).

جهت آگهی بیشتر از علاوه‌های [اضافات] مترجم مذکور نظری به ترجمه‌ی تاجیکی محمدجان عمراف می‌اندازیم:

«و اگر از آنچه بر بنده‌ی خود فرود آوردیم، در شبهه هستید، پس

سوره‌ای مانند آن بیارید و به جز خدا مددکاران خود را بخوانید» (عمراف ۲۰۰۷، ۴).

امید است که قرآن‌پژوهان و داندگان علوم قرآن من‌بعده اندیشه‌های خویش را پیرامون ارزش ترجمه‌ی تاجیکی این نسخه خواهند گفت. و اما صاحب این قلم جهت پرهیز از اطاله‌ی کلام با این گفته‌ها اکتفا کردن را صواب می‌داند.

۲. تفسیر مختصر ختلائی

گردآورنده و تهیه‌گر این کتاب محمد اقبال صدرالدین می‌باشد. «تفسیر مختصر ختلائی» از سه کتاب عبارت بوده، کتاب اول از آغاز سوره‌ی فاتحه تا پایان سوره‌ی توبه، کتاب دوم از آغاز سوره‌ی یونس تا پایان سوره‌ی نمل و کتاب سوم از آغاز سوره‌ی قصص تا پایان سوره‌ی ناس را در بر دارند. شیخ امان‌الله نعمت‌زاده در پیش‌گفتار خویش بر این کتاب، بهای بلند داده می‌گوید:

«قبل از تهیه‌ی این در بی‌بها در کشور چند مراتبه [بار] تفسیر و ترجمه‌ی قرآن مجید با حروف سیریلیک به چاپ رسیده بود، ولی برتری این ترجمه و توضیح در آن است که پیش از همه، قرآن مجید در سه جلد و عامه‌فهم آماده شده است. همچنین خصوصیت تعلیمی دارد، زیرا طبق معیارهای زمانوی [جدید و امروزی] در آخر هر سوره برای تکمیل دانش آموزنده سؤال و جواب تهیه شده است» (ختلائی ۲۰۰۶، ۱، ۳)

در خصوص سبب این عنوان را گرفتن کتاب مذکور، گردآورنده و هیئت تحریریه گویند: «...تفاسیر زیادی که تا کنون مورد استفاده قرار دارند،

به خود نام‌های منطقه‌ها و اشخاص را هم کسب نموده‌اند: مثل «تفسیر کابلی»، «تفسیر حسینی»... «تفسیر جلالین» و غیره. ما نیز تصمیم گرفتیم که این هدیه‌ی پربها را نه با نام شخصی، بلکه با نام یکی از منطقه‌های کهن کشورمان، ختلان‌زمین نام‌گذاری نماییم و چنین هم کردیم» (ختلانی ۲۰۰۶، ۱، ۸-۹).

مقدمه‌ی مفصل و پرقیمتی که به قلم مترجم و تهیه‌گر متن اصلی کتاب محمد اقبال صدرالدین متعلق است، دارای ارزش زیاد علمی بوده، از دانش فراخ نگارنده‌ی آن خبر می‌دهد. تهیه‌گر کتاب این‌جا به تفصیل پیرامون موضوع‌های ذیل بحث نموده است:

نام‌های قرآن و ریشه‌ی لغوی آن، پدیده‌ی وحی، نزول تدریجی قرآن و اسرار آن، چگونگی جمع‌آوری و نگارش قرآن، نگارش قرآن در زمان پیامبر (ص)، تدوین قرآن در عهد ابوبکر صدیق (رض)، تدوین یا نوشتن قرآن در عهد عثمان ابن عفان (رض)، اعراب‌گذاری و تکمیلات دیگری که در رسم‌الخط مصحف عثمانی به عمل آمده است، خصوصیت‌های آیات مکی و مدنی، شأن النزول، معجزه‌های قرآن (حسی و معنوی)، کتاب روشن و دائره‌المعارف دین بودن قرآن، قرآن و شریعت، حکمت نازل شدن آیات متشابه، ایمان، فضیلت حفظ قرآن، صحابه‌ی حافظ قرآن، آداب تلاوت و شنیدن قرآن، حکمت وجود آیات متشابه، اخلاق قرآن و غیره.

افزون بر این، قبل از آوردن متن اصلی و ترجمه‌ی تاجیکی قرآن کریم، به تفصیل پیرامون معانی «اعوذ بالله من الشیطان الرجیم» و «بسم‌الله الرحمن الرحیم» سخن کرده است.

محمد اقبال صدرالدین در بحث‌های مذکور از سرچشمه‌های [منابع] معروف و بااعتماد ذیل مدد جسته است:

قرآن کریم، احادیث رسول(ص)، «صحیح» امام بخاری، «صحیح» امام مسلم، «زاد المعاد»، «البرهان»، «نبأ العظیم»، «فضائل قرآن»، «احکام»، «المصاحف»، «الاتقان» سیوطی، «مناهل العرفان» زرقانی، «المرشد الوجیز» ابوشامه، «اسباب النزول» واحدی، «احیاء علوم الدین» ابوحامد غزالی، «فتح الباری» ابن حجر عسقلانی و چند کتاب دیگر.

و گاهی برای شاهد و تقویت فکر از روزگار رسول(ص) حکایات شیرین آورده است که بسیار دلچسب و آموزنده‌اند.

صاحب «تفسیر مختصر ختلائی» حین تهیه‌ی کتاب خویش اصول مخصوصی را پیشه نموده است که در نسخ دیگر به نظر نمی‌رسند. چنانچه:

(ا) در باره زمان و مکان نازل شدن سوره‌ها و آیات آن، سبب این نام را گرفتن سوره‌ها و فضیلت‌های خاص سوره‌ها معلومات داده شده است. این اصول پیش‌گرفته محمد اقبال صدرالدین ظاهراً به اصول معرفی سوره‌ها که در نسخه‌ی تهیه‌ی ساخته‌ی عباس بابانظرزاده به نظر می‌رسد، شباهت دارد. افزون بر این، محمد اقبال صدرالدین کوشش نموده است که در باره‌ی موضوعات بحث هر سوره معلومات دهد. اهمیت این اخبار پیش از همه در آن است که به طریق مقایسه با موضوعات سوره‌های دیگر بیان شده‌اند، و اهمیت زیاد علمی دارند. چنانچه در مقدمه‌ی سوره‌ی آل عمران به تفصیل در باره‌ی اهمیت و موضوعات بحث این سوره معلومات داده، فرق آن‌ها را از موضوعات بحث سوره‌ی بقره به طور زیر بیان داشته است:

«اگر خداوند در سوره‌ی بقره در باره‌ی زمره‌ی [گروه] یکم اهل کتاب، یعنی یهودیان و مکر و نیرنگ آن‌ها سخن گفته باشد، پس در سوره‌ی آل عمران در باره‌ی زمره‌ی دوم اهل کتاب، یعنی نصارا و گمراه شدن آن‌ها در شناخت پیامبر اسلام محمد(ص) و انکار قرآن مجید بحث می‌کند. قریب نصف سوره در باره‌ی نصرانی‌ها معلومات داده است. همچنین خدای تعالی در این سوره مسلمانان را از نیرنگ و دسیسه‌های یهود نیز هشدار می‌دهد...» (ختلانی، ۲۰۰۶، ۱، ۱۹۹).

ب) در یک صفحه(چپ) متن اصلی قرآن و در صفحه‌ی دیگر(راست) ترجمه‌ی همان آیات آورده شده‌اند. این کتاب همانند کتب دیگر که به حرف روسی چاپ شده‌اند، از چپ به راست صفحه‌گذاری شده است، نه مانند نسخه‌های اصل قرآن کریم.

ج) در بالای صفحه‌ی چپ کتاب که متن اصلی به خط عربی آمده است، نام سوره و از کدام جزء بودن آن آورده شده، در بالای صفحه‌ی راست که ترجمه‌ی آیات به زبان تاجیکی آمده است، با خط سرلیک نام سوره و به کدام جزء قرآن دخل داشتن آن آیات قید شده است. این معلومات بسیار مفید بوده، کار خوانندگان و پژوهشگران را آسان می‌سازد.

د) گاه در حاشیه‌ی صفحه نقل مفسران قرآن که در مورد آن آیه بیان داشته‌اند، آورده شده است.

ه) در پایان هر سوره به طریق سؤال و جواب معلومات ضروری داده

شده است که بسیار مفید و ارزشمند بوده، یکی از اصول‌های خوب آموزش و معرفت قرآن می‌باشد.

جهت شاهد سخن‌های بالا و آگهی بیشتر خواننده‌ی این سطرها از سبک و اصول مخصوصی که حین ترجمه‌ی تاجیکی سوره‌ی بقره به کار رفته است را یاد می‌سازیم [ذکر می‌نماییم].

۱. نخست معلوماتی مختصر در باره‌ی سوره‌ی بقره و فضیلت‌های آن بیان شده است که به طور کامل و بدون تغییر آوردن آن را صواب می‌دانیم:

«سوره‌ی بقره، اولین سوره‌ای است که در مدینه منوره نازل شده است، به جز آیه‌ی ۲۸۱ آن که در منی (مکه) هنگام حج آخرین رسول اکرم (ص)، با نام «جِزَةُ الْوَدَاعِ» مشهور است، نازل گردیده است. سوره‌ی بقره درازترین سوره‌ی قرآن مجید به حساب می‌رود.

سبب بقره نام گرفتن این سوره‌ی مبارک را مفسران چنین شرح داده‌اند که این سوره شامل قصه‌ی گاوی می‌باشد. در آن خداوند به بنی اسرائیل ذبح گاوی را به خاطر آشکار کردن قاتل انسان امر می‌کند. بعد آن‌که مُرده را با عضوی از گاو ذبح شده می‌زنند، مقتول با اذن خدا زنده می‌شود و قاتل را نام می‌گیرد.

فضیلت‌های سوره‌ی بقره

دایر به [در مورد] فضیلت‌های سوره‌ی بقره حدیث‌های زیادی از رسول اکرم (ص) روایت شده است:

از جمله امام مسلم در کتاب «صحیح» خود از ابوهریره و او از رسول

اکرم(ص) روایت می کند که فرموده اند:

خانه هایتان را قبرستان نسازید، به تحقیق شیطان از خانه های که سوره ی بقره در آن خوانده می شود، می گریزد.

در حدیث دیگری که امام مسلم در کتاب «صحیح» از ابوامامه روایت کرده است که رسول اکرم(ص) فرمودند:

سوره ی بقره را بخوانید، زیرا فرا گرفتن آن برکت و ترک آن حسرت است و به خواننده ی آن(سحر ساحران) اثر نمی کند.

همچنین سهل ابن سعد صاعدی از رسول اکرم(ص) روایت می کند که فرمودند:

هر چیزی برجستگی دارد، برجستگی قرآن سوره ی بقره است. هر که آن را در خانه اش روزانه تلاوت کند، شیطان به منزلش سه روز وارد نمی شود، و هر که آن را شبانه تلاوت کند، شیطان سه شب وارد منزلش نمی شود»(ختلانی ۲۰۰۶، ۱، ۱۰۱).

۲. متن اصلی و ترجمه ی قرآن به همان طرزى که در بالا یاد شد، آمده است. زبان ترجمه ی کتاب بسیار ساده و روان و فهما است. جهت اطلاع بیشتر توجه نماید به ترجمه ی آیات ذیل:

«مثال کافران مثل حیوانی است که کسی در گوش او آواز کند و او جز بانگی و آوازی نشنود. اینها کرانند، گنگانند و هیچ در نمی یابند!»(سوره ی بقره، آیه ی ۱۷۱).

«خدا هیچ کس را جز به اندازه‌ی طاقتش امر نمی‌کند. نیکی‌های هر کس از آن خود اوست و بدی‌هایش از آن خود اوست.» ای پروردگار ما، اگر فراموش کرده‌ایم یا خطایی کرده‌ایم، ما را بازخواست مکن! ای پروردگار ما، آن گونه که بر امت‌های پیش از ما تکلیف گران نهادی، تکلیف گران بر ما منه، و آنچه را که طاقت آن نداریم، بر ما تکلیف مکن! گناه ما ببخش و ما را بیامرز و بر ما رحمت آور! تو مولای ما هستی. پس ما را بر گروه کافران پیروز گردان!» (سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۲۸۶).

«منافقان خدا را (به گمان خودشان) فریب دادن می‌خواهند و حال آن‌که خداوند آن‌ها را مناسب فریب و مکرشان جزا می‌دهد. و چون به نماز برخیزند، با سستی برخیزند و برای خودنمایی نماز کنند و در نماز، جز اندکی خدا را یاد نکنند» (سوره‌ی نساء، ۱۴۲).

«چرا خدا شما را عذاب کند، اگر سپاس‌گزار باشید و ایمان آورید؟ در حالیکه خدا قدرشناس و داناست!» (سوره‌ی نساء، ۱۴۷).

۳. چنانچه ذکر شد، پس از پایان هر سوره‌ی قرآن به طریق سؤال و جواب چند معلومات لازمه داده شده است که به تحقیق، اصول خوب آموزش و درک معانی سوره‌های قرآن است. برای نمونه توجه نمایید به سؤال و جواب سوره‌ی بقره:

«سؤال: نام سوره در کدام آیه ذکر شده است؟»

جواب: در آیه‌ی ۶۷ ذکر گردیده است.

سؤال: این سوره مکی است یا مدنی؟

جواب: سوره بقره غیر از آیه ۲۸۱ مدنی است.

سؤال: آیا در این سوره آیه‌ی سجده هست؟

جواب: نه.

سؤال: اسم حضرت پروردگار الله (ج) در این سوره چند بار آمده است؟

جواب: اسم الله (ج) ۲۶۹ مرتبه ذکر شده است.

سؤال: آیا در سوره بقره از نام انبیاء و رسول یاد شده است؟

جواب: بلی، در سوره بقره نام‌های پیامبران آدم (ع)، موسی (ع)،

هارون (ع)، عیسی (ع)، سلیمان (ع)، ابراهیم (ع)، اسحاق (ع)، اسماعیل (ع)،

یعقوب (ع)، داود (ع) و ایوب (ع)، جمع ۱۱ پیامبر ذکر شده است.

سؤال: شماره‌ی آیات سوره بقره چند است؟

جواب: ۲۸۶ آیه است.

سؤال: مقدار کلمه‌ها چند است؟

جواب: از ۶۱۴۴ کلمه عبارت است.

سؤال: آیا شماره‌ی حروف آن را می‌دانید؟

جواب: آری، ۲۶۲۵۱ حرف دارد.

سؤال: یکی از فضیلت‌های این سوره را بیان کنید؟
 جواب: هر که ۲۸۶ آیه‌ی سوره‌ی بقره را به تمام بخواند ۲۶۲۵۱۰ ثواب را درمی‌یابد.

سؤال: فضیلت دیگر این سوره را بیان کنید؟
 جواب: از رسول خدا(ص) روایت است که گفت:
 خانه‌هایتان را قبرستان نکنید. شیطان از خانه‌های که در آن سوره‌ی بقره خوانده می‌شود، می‌گریزد(امام مسلم و امام ترمذی). (ختلانی ۲۰۰۶، ۱، ۱۹۸).
 گاهی در این کتاب نیز خطاهای املائی، اسلوبی و چاپی به نظر می‌رسند که در نشرهای بعدی اصلاح نمودن آن‌ها حسن کتاب را افزون خواهد کرد.

۳. قرآن کریم (اصل و متن ترجمه‌ی تاجیکی).

مؤلف ترجمه‌ی تاجیکی و توضیحات این کتاب دانشمند شناخته تاجیک محمدجان عمراف است. اهمیت این نسخه، قبل از همه در آن است که مترجم آن داندن‌دهی خوب فن ترجمه می‌باشد و در ترجمه‌ی کلام شریف تجربه‌ی غنی دارد. افزون بر این، مؤلف حین ترجمه از اصول ترجمه‌ی نسخه‌های معتبر قرآن، مانند «جامع البیان عن تأویل القرآن» محمد ابن جریر طبری، «تفسیر حسینی» حسین واعظ کاشفی، «فتح الرحمن فی ترجمه القرآن» شاه ولی‌الله ابن عبدالرحیم دهلوی و غیره سود برداشته است.

این نسخه پرارزش با دستور پرزیدنت جمهوری تاجیکستان، مرد شریف و معارف پرور، محترم امام‌علی رحمان در انستیتوی شرق‌شناسی و

میراث خطی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان ترجمه شده، از جانب نشریات «عرفان» به نشر رسیده است که به تحقیق هدیه‌ای پربها و بی‌مانند رئیس جمهور به مردم شریف تاجیکستان می‌باشد.

کتاب مذکور بدون پیش‌گفتار و مقدمه با آوردن متن اصلی قرآن و ترجمه‌ی تاجیکی آن آغاز شده است. سوره‌ی فاتحه و پنج آیه‌ی آغازین سوره‌ی بقره و ترجمه‌ی تاجیکی آن‌ها در صفحات علی‌حده آورده شده، حاشیه‌ی آن‌ها مثل نسخه‌های معتبر دیگر با نقش و نگار زینت داده شده‌اند. آیات بعدی سوره‌ی بقره و سوره‌های دیگر قرآن کریم و ترجمه‌ی تاجیکی آن‌ها به گونه‌ی دیگر آورده شده‌اند. متن اصل در یک کنج صفحه آورده شده، ترجمه‌ی تاجیکی آن آیات در حاشیه‌ی همان صفحه پی‌هم و با نظام بیان شده است. در بالای صفحات کتاب نام سوره و رقم صفحه (با خط عربی و سرلیک) و از کدام جزء قرآن بودن آن آیات (با خط عربی) آورده شده است. در آغاز هر سوره معلومات بسیار مختصر و کوتاه در باره‌ی معنی لغوی نام سوره، مکان نزول، تعداد آیات و مقدار رکوع [منظور از رکوع، بخشی و گروهی از آیات است که در یک موضوع آمده و اتحاد مضمونی دارد که با شروع آن موضوع، رکوع آغاز می‌گردد و با تغییر و تحول کلام به موضوعی دیگر، ختم می‌شود.] آمده است. چنانچه ذیل سوره‌های حشر و عنکبوت اخبار ذیل آمده‌اند:

«۵۹. سوره‌ی حشر. در مدینه نازل شد، ۲۴ آیه و ۳ رکوع دارد» (عمراف

۲۰۰۷، ۵۴۵).

«۲۹. سوره‌ی عنکبوت (تارتنک). در مدینه نازل شد، ۶۹ آیه و ۷ رکوع

دارد» (عمراف ۲۰۰۷، ۳۹۶).

افزون بر این، در پایان هر صفحه معانی پوشیده و واژه‌های دشوار توضیح داده شده‌اند که به منفعت و فهم بیشتر خوانندگان است. زیرا مترجم این کتاب آسمانی خوب درک نموده که بدون توضیحات، فهم آیه‌ی قرآن برای خواننده‌ی عادی تاجیک مشکل می‌باشد. برای شاهد این حرف [نمونه] ترجمه‌ی آیه‌ی ۸۷ سوره‌ی انبیاء را با توضیحات آن ذکر می‌کنیم (ر.ک: به پی‌نوشت) تا خواننده‌ی این سطور نیز از اهمیت توضیحات مترجم آگاه باشد: «و ذالنون را (یاد کن)، چون خشمناک رفت؛ *** گمان کرد که بر وی تنگ نگیریم. *** پس، در تاریکی‌ها با آن ندا کرد که: غیر تو هیچ خدای (برحق) نیست؛ پاکی تورا است، به درستی که من از ستمگاران بودم» (عمراف ۲۰۰۷، ۳۲۹).

در انتهای کتاب به جز دعای ختم قرآن کریم (به زبان عربی و ترجمه‌ی تاجیکی آن) باز شرح و معنی علامت‌های وقف (ایست) و اصطلاحات، ضبط آورده شده است که جهت درست خواندن کلام خدا به خوانندگان کمک می‌کنند.

زبان ترجمه‌ی تاجیکی این کتاب بسیار فهما، ساده و روان بوده، از هنر و دانش زیاد مترجم آن خبر می‌دهد. جهت اطلاع بیشتر خواننده‌ی این سطور آوردن ترجمه‌ی چند آیه را صواب می‌دانیم:

«و مثل (پند دادن) کافران مانند حال کسی است که به چیزی بانگ می‌زند (و از آن) به جز خواندن و آواز بلند کردن (چیزی را) نمی‌شنود. (کافران) کرانند، گنگانند، کورانند و آن‌ها هیچ به عقل در نمی‌یابند» (سوره‌ی

بقره، آیه ۱۷۱) (عمراف ۲۰۰۷، ۲۶).

«خدا بر هیچ کس جز به اندازه‌ی توانایی‌اش واجب نمی‌کند؛ آنچه عمل کرد از آن او است، و آنچه گناه کرد بر وی است. «ای پروردگار ما، اگر فراموش کنیم، یا خطا کنیم، ما را (به عقوبت) مگیر! ای پروردگار ما، بر ما بار گران منه، چنانکه بر کسانی نهادی که پیش از ما بودند! ای پروردگار ما، و بر ما آنچه را منه که ما را بر آن توان نیست. و از ما درگذر و ما را بیامورز و بر ما ببخشای، تویی خداوند ما، پس ما را بر گروه کافران پیروزی ده!» (سوره‌ی بقره، آیه ۲۸۶) (عمراف ۲۰۰۷، ۴۹).

«همانا منافقان خدا را فریب می‌کنند؛ و خدا نیز آن‌ها را فریب می‌کند. و چون به نماز برخیزند، ناخواهان برخیزند و به مردم خودنمایی می‌کنند؛ و به جز اندکی خدا را یاد نمی‌کنند» (سوره‌ی نساء، آیه ۱۴۲) (عمراف ۲۰۰۷، ۱۰۱).

«اگر سپاس‌داری کنید و ایمان آرید، خدا به عذاب شما چه کند؟ و خدا قدرشناس داناست» (سوره‌ی نساء، آیه ۱۴۷) (عمراف ۲۰۰۷، ۱۰۱).
خوانندگان قرآن کریم خوب می‌دانند که کلام خدا دارای آیات متشابه زیاد است. سؤالی به میان می‌آید که آیا مترجمین کتب مذکور آیات متشابه قرآن را عین یکدیگر ترجمه کرده‌اند، یا نه؟ جهت پاسخ این سؤال ما به ترجمه‌ی آیات متشابه در سوره‌ی الرحمن روی آوردیم که در نسخه‌های مورد بحث به گونه ذیل آمده‌اند:

«پس، کدام یک از نعمت‌های پروردگارتان را دروغ می‌شمرد (ای هر

دو گروه انس و جن؟» (عمراف ۲۰۰۷).

«پس، کدام یک از نعمت‌های پروردگارتان را دروغ می‌شمارید؟» (ختلانی ۲۰۰۶).

«پس کدام یکی از نعمت‌های پروردگار خود را دروغ می‌شمارید؟ (ای انس و جن!)» (بابانظرزاده ۲۰۰۴).

در نسخه‌ی آخر (بابانظرزاده ۲۰۰۴) گاهی آیه‌ی متشابه مذکور با اندکی تغییر آمده است. در بعضی آیه به جای «می‌شمارید» (ر.ک: آیات ۱۳، ۱۶، ۱۸، ۳۰، ۳۲، ۳۴، ۴۰، ۴۲، ۴۷...) «می‌حسابید» (ر.ک: آیات ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۸، ۳۶، ۳۸، ۴۵...) آمده و گاه دیگر «ای انس و جن!» که افزوده مترجم می‌باشد، حذف شده است (ر.ک: آیات ۱۶، ۲۱، ۲۸، ۳۰، ۳۲، ۳۶، ۳۸...). اگر چه این تغییرات از مضمون آیه‌ی متشابه قرآن کم نمی‌کنند، به عقیده‌ی این جانب بهتر می‌شد مترجم همه‌ی نسخ را همانند هم ترجمه می‌کرد. از سوی دیگر گاهی زبان ترجمه‌ی این نسخه به زبان فارسی معاصر و گفتگویی می‌ماند، نه زبان ادبی تاجیکی. از این نگاه، احتمال دارد که گاهی خوانندگان تاجیک به معنی اصلی آیات قرآن پی نبرند. زیرا زبان ترجمه‌ی نسخه‌ی نشر پاکستان مثل نسخ دیگر مذکور چندان ساده و روان و عامه‌فهم نیست. برای نمونه آیاتی را از قرآن کریم و ترجمه‌ی تاجیکی آن‌ها را از نسخه‌های عبّاس بابانظرزاده و محمدجان عمراف ذکر می‌کنیم که خود می‌توانید نتیجه بگیرید.

خداوند بزرگ می‌فرماید:

( )

»

(۱۲) «سوره‌ی الرحمن، آیات ۱۰-

( )

(۱۳)

ترجمه‌ی این آیات در نسخه‌ی نشر پاکستان چنین آمده:

«ذاتی که) پهن کرد زمین را برای انسان‌ها(تا که در آن جای گیر شده
منفعت بگیرد)(۱۰). در روی زمین هر قسم میوه‌هاست و درختان خرما که
صاحب موعجه‌هایند (شکوفه‌هایند)(۱۱). باز در روی زمین دان و دون
خداوند بزرگ(برای علف و گاه) و گل‌های خوشبوی است(۱۲)»(بابانظرزاده
۲۰۰۴، ۱۲۴۷).

ترجمه‌ی آیات مذکور در نسخه‌ی محمدجان عمراف به طور ذیل است:
«و زمین را برای آدمیان گسترده، (۱۰) که در آن(زمین) میوه و درختان
خرمای دارای شکوفه‌های باغلافند؛(۱۱) و دانه‌ی برگ‌دار و گل خوشبوی
است(۱۲)»(عمراف ۲۰۰۷، ۵۳۱).

از مقایسه‌ی ترجمه‌های آیات مذکور معلوم می‌شود که زبان ترجمه‌ی
نسخه‌ی محمدجان عمراف نسبتاً ساده و روان، فهما و در نهایت ایجاز است.
مترجم این نسخه به جز مهارت ترجمانی توانسته است که هنر نویسندگی
خویش را نیز به تماشا گذارد. همچنین از ترجمه‌ی محمدجان عمراف به
طور آشکار نمودار است که آیات مذکور در اصل دوام یکدیگرند و یک
جمله‌ی مرکب را می‌مانند. ولی در نسخه‌ی نشر پاکستان ترجمه‌ی هر یک آیه
چون جمله‌ی علی‌حده و به تفصیل آمده است. اما مراد مترجم از واژه‌ی
«دون» چه است، ما را معلوم نشد. به فکر این جانب «باز در روی زمین دان و
دون خداوند بزرگ(برای علف و گاه) و گل‌های خوشبوی است» ترجمه
نمودن آیه‌ی دوازدهم سوره‌ی الرحمن چندان مقبول نیست.

لازم به ذکر است که قیمت هر یک نسخه بسته به زبان ترجمه و هنر و دانش مترجم می‌باشد. و ارزش نسخ و هنر مترجمان را تنها در قیاس، شناختن ممکن است. از این نگاه، جهت اطلاع بیشتر خواننده‌ی این سطور و روشن ساختن ارزش نسخه‌ها و هنر مترجمان از هر نسخه آوردن ترجمه‌ی چهار آیت (سوره‌ی بقره، آیات ۱۷۱ و ۲۸۶؛ سوره نساء، آیات ۱۴۲ و ۱۴۷) را صواب دانستیم. زیرا در این صورت خواننده‌ی هوشمند و ذکی و مجبان و دل‌باختگان قرآن خود می‌توانند یکی از ترجمه‌ها را برگزینند و یا مقبول سازند.

کار ترجمه خیلی سنگین و پرزحمت است. ولی ترجمه‌ی کتاب آسمانی قرآن کریم سنگین‌تر از آن است که قابل تصور باشد. زیرا مترجم قرآن را می‌باید که به جز دانستن زبان مبدأ و مقصد، باز داننده‌ی خوب علوم قرآنی و اسلامی باشد. و خود معلوم است که در این راه دشوار و ناهموار نه هر طالبی می‌تواند به مطلوب رسد و نه هر سالکی به مقصود. اما چون خواننده‌ی کتب مذکور از دشواری و سنگینی و زحمات و مسئولیت این کار آگه است، بی‌شک به جز آفرین و دعای خیر مترجمان چیزی نخواهد گفت. جای آن می‌ماند که ما نیز در قطار [ردیف] خوانندگان دیگر به هر یک مترجمین کتاب قرآن کریم اظهار سپاس نماییم و دست دعا گشاده گوئیم که خداوند کریم خود مکافات بر عوض این عمل خیر ایشان دهد. والسلام.

پی‌نوشت و منابع:

[در ارجاعات متن ابتدا اسم مؤلف یا کتاب مذکور در ذیل و سال نشر و شماره ی صفحه ی کتاب است].

*هنگام چاپ کتاب رقم آیه افتاده است.

**یعنی: از قرآن(عمراف ۲۰۰۷، حاشیه ص. ۴).

***یعنی: بر قوم خود، بی رخصت الهی(عمراف ۲۰۰۷، حاشیه ص. ۳۲۹).

****قصه، ماهی او را به حلق فرو برد(عمراف ۲۰۰۷، حاشیه ص. ۳۲۹).

۱. نامه‌های عین القضاة همدانی. به اهتمام دکتر علی‌نقی منزوی و دکتر غفیف اسیران. تهران، اساطیر، ۱۳۷۷. عبارت از سه جلد. جلد اول، ۴۸۰ ص.
۲. قرآن کریم با ترجمه و توضیحات به زبان تاجیکی. مترجم الحاج امیر عباس بابانظرزاده. پاکستان: آکادمی دعوت دانشگاه بین‌المللی اسلامی اسلام‌آباد، ۲۰۰۴(۱۴۸۵). ۱۴۷۹ ص.
۳. عبد المنان نصرالدین خجندی. آشنایی با ترجمه‌های فارسی قرآن کریم در ایران و تاجیکستان. تهران: میترا، ۱۳۸۵، ۱۵۶ ص.
۴. عمراف ۲۰۰۷. قرآن کریم(اصل و متن ترجمه تاجیکی). دوشنبه، «عرفان»، ۲۰۰۷-۶۱۶ ص.
۵. تفسیر مختصر ختلائی. گردآوری و تهیه محمد اقبال صدرالدین. دوشنبه: رفی‌گراف، ۲۰۰۶. سه مجلد. کتاب اول، ۵۴۰ ص.
۶. تفسیر مختصر ختلائی. گردآوری و تهیه محمد اقبال صدرالدین. دوشنبه: رفی‌گراف، ۲۰۰۶. سه مجلد. کتاب دوم، ۴۱۴ ص.
۷. تفسیر مختصر ختلائی. گردآوری و تهیه محمد اقبال صدرالدین. دوشنبه: رفی‌گراف، ۲۰۰۶. سه مجلد. کتاب سوم، ۶۷۵ ص.